

5 וַיְדַבֵּר פְּקוּדֵי אֵל
וַיֵּצֵא אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל

וַיְדַבֵּר קוֹלוֹ עַל הַמִּיִּם
וַיִּרְאוּ אֶפְיָקִי מִיָּם

וַיְדַבֵּר שְׂדֵי אֵל עִם מִזְהָר
וַיִּתְּצֵבוּ בַתְּחִתִּית הָהָר 10

הָהָר בָּעַר, כְּנַגְלִיתִי לְהַגְבִּיהָ
לְהַאֲרִיף וּלְהַגְיִיהָ
אֲנֹכִי יְיָ אֱלֹהֶיךָ
וְכוֹ'

לעיבוד מיוחד זכתה בפייטנות הקלאסית גם הקדושתא שנועדה לשבת 'זאת הברכה', היא השבת שבה חל בקהילות ארץ-ישראל סיום קריאת התורה, אחת לשלוש שנים ומחצה לערך. בני ארץ-ישראל לא קבעו חג לסיום התורה, כדין בני חוץ-לארץ בשמחת תורה, אבל נהגו לעשות סעודת-מצווה בשבת 'זאת הברכה' וציינו את המאורע ציון ליטורגי. בקדושתאות שלהם ל'זאת הברכה' דנו פייטני ארץ-ישראל בענייני הסדר, אבל בעיקר האריכו בתיאור פטירתו של משה רבינו ובתיאור מאבקו על חייו קודם לפטירתו (עיי' דוגמא לכך להלן, עמ' 273). קטעים אלה – שקצתם נתלשו ממקומם ושובצו בהקשרים ליטורגיים שונים בתפילות שמחת תורה של בני חו"ל – נקראו בליטורגיה המאוחרת 'פיוטי פטירת משה'. יש מהם שנתעצבו בתבניות מורכבות, עשירות מאוד במלות-קבע ורפרנינים, החוזרות באופן קבוע למדי אצל כמה וכמה פייטנים.

השבעתא

עמידות של שבת ושל חג שלא אמרו בהן קדושה בארץ-ישראל הקדומה וכן עמידות מוסף של ראשי-חודשים ושל ימות חול-המועד נתפייטו בשבעות. עמידות אלו, בימות השבת והחג, הן או של ערבית או של מוסף או של מנחה. בשלוש התפילות (גם בערבית,

6 ויצום וכו': שמות ו יג.

7 קולו על המים: הקביה; תהלים כט ג.

8 ויראו וכו': תהלים יח טז.

11 כנגליתו: כאשר נגלית.

12 ולהגיהך: ולהאיר לך.

דבר שאינו נהוג בימינו) נאמרו בארץ־ישראל הקדומה עמידות בקול מפי החזן, בין מפוייטות בין בלתי־מפוייטות. מטבע הדברים שרוב השבעות נתחברו בשביל תפילות הערבית והמוסף משום חשיבותן הליטורגית של העמידות הללו: של עמידת הערבית לפי שהיא התפילה החגיגית הראשונה בכל שבת ובכל מועד, ושל עמידת המוסף לפי שהיא, בשבתות ובחגים, התפילה החגיגית במובהק, שאין כמותה ונגדה בימות־החול. עמידות המנחה, גם בשבתות ובחגים – חוץ מימי־הכיפורים, כמובן – נאמרו מן־הסתם כמעט תמיד בנוסחן הקבוע.

כפי שמתחייב מתפקידה ההיסטורי המקורי, אין בשבעתא מקום לקדושה ואין לה זכר בה. תחנונות השבעתא הן ברכות בלבד; שום פסוק ליטורגי אינו מתפייט בה. חטיבתה השלישית, המכוננת לברכה שבה מופיעה הקדושה בעמידות השחרית של ימות השבת והחג, עשויה בדיוק ככל שאר החטיבות, בלא שום שינוי כלל. אין זאת אומרת, כמובן, שבכל המקומות שבהם נאמרו או נתחברו שבעות של מוסף לא אמרו קדושה בעמידה זו. ההיפך הוא הנכון: הקדושות חדרו מוקדם מאוד, כנראה גם בקהילות ארץ־ישראל, לכל עמידות השבת והחג (לבד מעמידת הערבית) ואף לעמידות החול, אבל דבר זה לא שינה במאומה את מבנה השבעתא: זו הוסיפה להתעלם מן הקדושה התעלמות גמורה ולהתעצב לפי תבניתה הקלאסית ולפי תפקודה ההיסטורי שאבד עליו כלח. הלכה למעשה 'הדביק' הקהילות את הקדושה, בנוסחה הקבוע, לשבעות המוסף והמנחה, בין חטיבתן השנייה לזו השלישית. בכתב־היד של הגניזה מצאנו את הקדושה נרמזת במקום זה, על־ידי המעתיקים, לעתים קרובות למדי.

השבעתא היא עקרונית סוג פייטני פשוט, ומרכיביה צמודים כמעט תמיד לתחנוניהם הליטורגיות המסויימות והקבועות. היא גם סוג סימטרי מובהק, והסימטריה אף היא פשוטה בה בדרך־כלל. במידה מסויימת ניתן לראות אותה כמעין 'קדושתא' שפישטו את מורכבותה והעמידו אותה על עיקרה המינימלי. לעומת זאת, שלא כקדושתא, היא תמיד שלמה, כלומר היא מקיפה תמיד את כל שבע ברכות העמידה המתפייטת בה.

הפעילות היוצרת בתחום השבעתא בתקופה הקלאסית היתה ענפה למדי, אם כי לא הגיעה, כנראה, לממדי הפעילות היוצרת בקדושתא. הפייטנות הקלאסית ראתה את השבעתא בעיקר כסוג חגיגי: שבעות החג הקלאסיות שבידינו עולות במספרן הרבה על מספר שבעות השבת.

השבעות נצמדו אל ענייני הקריאות השבועיות או החגיגיות פחות מאשר הקדושתאות, אולי מפני שענייני הקריאות כבר נקבעו בנושאים רגילים בקדושתאות. אף־על־פי־כן יש בידנו מן התקופה הקלאסית שרידים מתוך מחזור של שבעות המכוונות לסדרי הקריאה התלת־שנתיים, שריים ממחזורי־שבעות שכוונו לפרשות השנתיות, הבבליות, וכן שבעות שמפייטות הפטרות של 'שבתות מצוינות', וכדומה. השבעות נשארו איפוא חופשיות יותר מן הקדושתאות מבחינת תכניהן ופנויות מהן לעיונים כלליים יותר, ואולי אף שיריים יותר, בנושאי החגים והשבתות. בתקופה הקלאסית לא

עשו הפייטנים אלא מעט לניצול חריות אלו, על כל פנים בשבעות הרגילות, כנראה לפי שלא החשיבו יתר על המידה את עשייתם בתחום הזה.

אין צריך לומר, שיש בידנו שבעות גם על נושאים מיוחדים, ממש כמו שמצאנו בקדושתאות, כגון שבעות לזכר משמרות הכהנים (של פינחס הכהן ושל כמה אלמונים), או לציון אירועים משפחתיים שונים, כגון אירוסין, חתונות ומקרי-אבל. ואולם מחמת המיעוט היחסי של הפעילות היוצרת בתחום השבעתא בפייטנות הקלאסית, אין תנועה תימאטית ערה ניכרת בפיוטי הסוג.

יחסם המסוייג קמעה של הפייטנים הקלאסיים אל השבעתא ואל העשייה היוצרת בה, בא לידי ביטוי גם בשפע הגדול של קישוטי התבנית שהשפיעו עליה. כבר ציינו לעיל, שהפייטנים הקדומים נמנעו מלעטר בקישוטי תבנית את קטעי הפיוט החשובים במיוחד. לא כך נראתה בעיניהם השבעתא: הם העתירו עליה סממני-תבנית כפולים ומכופלים. אהוב מכל הקישוטים בשבעתא הקלאסית הוא פסוק-המסגרת; הרבה עשרות שבעות שבידנו מיוסדות על מקראות שמלותיהם המפורקות באות כמלות-פתיחה לשבע חטיבותיהן. בשביל השבעות נבחרו, כמובן, בהעדפה עקרונית, מקראות של שבע מלים, אבל לעתים היו פייטנים שבחרו למטרה זו פסוקים ארוכים יותר והביאו בראשי החטיבות יותר ממלה אחת. גם פתיחות מקראיות נהוגות לעתים קרובות למדי בשבעות, ובעיקר באלו המיוסדות על הפרשות או הסדרים השבועיים. גם מלות-הקבע משמשות בשבעות לא פחות מפסוקי-המסגרת ומן הפתיחות המקראיות, הן כמלות-פתיחה קבועות לחטיבות – כאשר השבעתא אינה מיוסדת על פסוק-מסגרת או על פתיחות מקרא – והן כמלות-פתיחה לאחד מטוריהן. גם סיומות מקראיות מופיעות לעתים קרובות למדי בסופי החטיבות.

השבעות הקלאסיות מיוסדות תכופות על אלפביתים, בדרך-כלל ישרים ופשוטים. ההיקף של רוב השבעות אינו גדול, ועל-פירוב קשה להוציא עליהן יותר מכ"ב אותיות. אמת, שבע החטיבות אינן מסתדרות על-נקלה עם אותיות הא"ב, לפיכך נאלצים הפייטנים לעתים קרובות להדחק ולהעמיד בשבעות אלפביתים בלתי-מסודרים כל-צורכם, בין על-ידי שחרור חלק מן הטורים מן האקרוסטיכון, ובין להיפך, על-ידי דחיקתן של כמה אותיות בטור אחד. לעתים קרובות מצאנו שבעות שמביאות בראשי חטיבותיהן – ובראשיהן בלבד, שאר הטורים משוחררים – את שבע האותיות הראשונות של הא"ב (א-ז). שיטה זו, אם כי יש בה מן הפליאה, כבר נהוגה היתה בשבעות קדמוניות מאוד, והיא הוסיפה להיות אהובה על הפייטנים, מפני פשטותה ונוחות השימוש בה, גם בתקופה הקלאסית. לעתים מקדישים הפייטנים את ראשי חטיבות השבעות שלהם לחתימת שמם בלבד. במקרים שבהם פותחות חטיבות השבעתא במלים מתוך פסוקי-מסגרת או פתיחות מקראיות, משתעבדת לחתימה (וכן גם לא"ב), בדרך-הטבע, המלה שלאחר-כך.

אלו השיטות המקובלות בשבעות בתחום האקרוסטיכונים; אבל יש, כמובן, פייטנים שהעמידו גם בשבעות שיטות אירגון מסובכות הרבה יותר, כגון שסידרו את הטורים

בסדר אלפביתי שוטף והקצו רק את הטורים האחרונים של החטיבות לחתימה, וכן כל כיוצא בזה. אבל מקרים אלה אינם מרובים.

הקפדה מרובה הקפידו הפייטנים הקדומים בשבעות שלהם על טורי-הסיום והמעבר שבסופי החטיבות שיהיו מביאים תמיד, ובצורה ברורה, לשונות 'מעין החתימה'. כן הקפידו על הזכרת הטל והגשם בברכה השנייה, כמו בקדושתא. מלות המעבר וההזכרה אינן חסרות לעולם בשבעות הקלאסיות. עם הזמן נקבעו בזה נוהגים מסויימים, אמנם בלתי-מחייבים, שהביאו לשימושים מועדפים במלים מסויימות דווקא, כמלות מעבר לברכות השונות.

טיפוסי השבעתא / שבעתת השבת ה'פשוטה'

כאמור לעיל, השבעתא בדרך-כלל איננה ארוכה ואין בה סיבוכים תבניתיים מרובים. צמידות חטיבותיה לתחנות הליטורגיות שבסופן פישטה הרבה את בניינה הסטנדרטי. רוב השבעות הקדומות אין בהן אלא כדי סטרופה אחת בכל חטיבה. היקפה של סטרופה זו נע משניים עד עשרה טורים לערך. בתוך ה'מרחב' הזה נתגבשו שני טיפוסי שבעות של שבת: אחד של יצירות קצרות מאוד, שחטיבותיהן מקיפות שני טורים בלבד, ואחד של יצירות ארוכות יותר שחטיבותיהן מקיפות בדרך-כלל ארבעה טורים, ולעתים רחוקות יותר. היקף גדול בשבעות השבת הפשוטות הוא דבר יוצא-דופן. לפי המקורות שבידנו נראה שהשבעות הקצרות נועדו להאמר במוספי השבתות, ואילו הארוכות שימשו בתפילת הערבית. היקפן הקצר המפתיע של השבעות קשור אולי בהיקף המופלג המקביל של הקדושתאות שנאמרו בתפילת השחרית: נראה שהיקף זה לא הותיר מקום, במעמד הליטורגי, לקומפוזיציה ארוכה נוספת. לאור המהירות המופלגת שבה תוכננה התפילה להיגמר אחרי השחרית – גם על חשבון עמידת המוסף, שהיא העמידה המיוחדת של ימות השבת והחג – ניטיב להבין את מעברם החפוז של חזנים ומתפללים אל נוסחאות-הקבע הקצרים והחסכוניים של עמידות השחרית עם סוף ההרחבות שלקדושתא.

שבעתא קצרה (של מוסף) לדוגמא

השבעתא המובאת להלן מיוסדת על פסוק-מסגרת (דברים ד ד: 'וְאַתֶּם הַדְּבָקִים בְּי אֱלֹהֵיכֶם חַיִּים כְּלַכֶּם הַיּוֹם') ועל א"ב קטוע (א-ז); בחטיבה החמישית נשתבש הנוסח (אולי צ"ל: 'חיים הן אשאל מעמו'). השבעתא נכתבה, או הועתקה, בשביל שבת של חורף, כמוכח מהזכרת הגשמים בחטיבתה השנייה. מלות-המעבר נדפסו בהדגשה והן ברורות לגמרי, מלבד בחטיבה החמישית שבה משמשת בתפקיד זה המלה 'רוצה': שימושה של תיבה משורש 'רצה' בנקודת-המעבר לברכת העבודה שכיח מאוד, כמעט קבוע, בפייטנות הקלאסית.

אָמוּנֵי אֱלֹהִים מִגִּנְנוּ רָאָה אֱלֹהִים [ברוך אתה יי מגן אברהם]	* וְאַתָּם
בְּרוּכַב שָׁמַיִם בְּגֶשֶׁם יַחֲיִינוּ מִיּוֹמִים [ברוך אתה יי מחיה המתים]	הַדְּבָקִים
גִּילּוֹ וּשְׁמִחוֹ וְקִדְשָׁתוֹ לְעַד נִצְחוֹ [ברוך אתה יי האל הקדוש]	5 בֵּינִי
דְּבַר בְּקִדְשׁוֹ זְכוֹר אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת לְקִדְשׁוֹ [ברוך אתה יי מקדש השבת]	אֱלֹהֵיכֶם
אֲשָׁאֵל מַעֲמוֹ כִּי רוֹצֶה יְיָ בְּעַמּוֹ [ברוך אתה יי שאותך ביראה נעבוד]	חַיִּים 10
וְלִדֵּי אָב אֶחָד וּמּוֹדִים בְּטוֹב לְאֵל אֶחָד [ברוך אתה יי הטוב לך להודות]	כָּלכֶם
זָמְרוּ לְמוֹשִׁיעֶכֶם כִּי בָנָה שְׁלוֹם יוֹשִׁיבְכֶם וַיּוֹשִׁיעֶכֶם [ברוך אתה יי עושה השלום]	הַיּוֹם

* 1 אמוני אלהים: האמונים על האל.

2 מגננו וכו': תהלים פד י.

4 יחינו מיומים: הושע ו ב.

6 נצחו: שירה, זמרה.

שבעתא 'ארוכה' לשבת

גם שבעתא זו מיוסדת על פסוק-מסגרת (תהלים מז ח: 'י צבאות עמנו משגב לנו אלהי יעקב סלה'); כדי להתאים את שמונה המלים שלפסוק לשבע החטיבות שלשבעתא הביא הפייטן את הצירוף 'אלהי יעקב' יחד בראש חטיבה ו. אף שבעתא זו של חורף היא וגם האלפבית שלה מקוטע (א-ז):

* יי אורי וישעי
בכל צרה מושיעי
יפנה לקול שועי
מגני וקרן ישעי
[ברוך אתה יי מגן אברהם]

5 צבאות בלתה אין
כל הגוים נגדה כאין
נחזה עין בעין
ותחינו בגשמי שמים
[ברוך אתה יי מחיה המתים]

עמנו 10 גמר אהבתו
ועל צרינו שפך חמתו
נתהלך בקרב עדתו
אין קדוש כיי כי אין בלתו
[ברוך אתה יי האל הקדוש]

משגב 15 דבר בקדשו
גאל ישראל קדשו
עוד תהיה יהודה לקדשו
ויענגנו בשבת קדשו
[ברוך אתה יי מקדש השבת]

* 1 יי אורי וישעי: תהלים כז א.

4 מגני וכו': שמואל ב' כב ג.

11 נתהלך בקרב עדתו: נחשב בין הצדיקים; וכך גם בטור 27 להלן; ואפשר שהנוסח משובש.

12 אין קדוש וכו': שמואל א' ב ב.

לָנוּ הִנְהִיג בְּצֶאֱן
 שְׁבִטָה יִרְעֵנוּ כְּמוֹ צֶאֱן
 עוֹד תַּחֲפֹץ זִבְחֵי רָצוֹן
 אֲמַרִינוּ יְהוֹי לְרִצּוֹן 20
 [ברוך אתה יי שאותך ביראה נעבוד]

אֱלֹהֵי יַעֲקֹב וַיִּשְׂרָאֵל
 מִהָרָה תִּכְוֶנֶן אֲרִיאֵל
 וַתִּשְׁכֵּן בְּהַיְוֵדָה וַיִּשְׂרָאֵל
 וְעַל רוֹב טוֹבָה עִמָּךְ יוֹדוּךָ אֵל
 [ברוך אתה יי הטוב לך להודות]

סָלָה 25 זָבְדֵנוּ דָתָךְ
 כִּי אֲנַחֲנוּ עִמָּךְ וְנַחֲלָתָךְ
 נִתְּהַלֵּךְ בְּקֶרֶב עֲדָתָךְ
 שְׁלוֹם רַב לְאוֹהֲבֵי תוֹרָתָךְ
 [ברוך אתה יי עושה השלום]

השבעתא המקהלתית

מוקדם מאוד, אולי עוד קודם שהתרחש הדבר בקדושתא, חדרו יסודות מקהלתיים למבנה השבעתא ועיצבו לה דמות חדשה, קצת יותר מורכבת מאלו שנסקרו עד כה. העובדה שהשבעתא קדמה, כנראה, בהתפתחות זו לקדושתא אינה צריכה להפתיע, שהרי כבר ראינו שסלסולי-תבנית נקלטים בדרך-כלל לראשונה בחלקות הפייטניות הנחשבות-פחות, ובדרך-הטבע גם בסוגי הפיוט החשובים פחות.

היסוד המקהלתי בשבעתא מופיע בצורת מחזורות עצמאית, חריגה מבחינת תבניתה, המצטרפת אל חטיבות הקומפוזיציה, ומעמידה לה בדרך זו מיבנה כפול. בשבעתא מקהלתית עומדת כל חטיבה על שתי סטרופות, אחת עיקרית, ארוכה יותר, המביאה את סממני-התבנית היסודיים של הקומפוזיציה, ואחת משנית, קצרה יותר, שאין בה עוד כלום מסממני-התבנית של הסטרופות העיקריות, והיא המעבירה בסופה אל הברכה.

20 אמרינו וכו': על-פי תהלים יט טו.

22 אריאל: ירושלים.

25 זבדנו: הענק לנו.

28 שלום רב וכו': תהלים קיט קסה.

מובן שבמקרים אלה שר החזן יחד עם מקהלתו גם את הסטרופות המשניות וחותרם אחר כך, לבדו, באמירת הברכות: שאם לא כן, אין לו מעבר 'מעין החתימה' בסמוך לחתימות. אבל בשבעות דירבות דאגו הפייטנים שיהיו מעברים אל הברכה גם מן הסטרופה הראשית וגם מזו המשנית. קומפוזיציות אלו נוסחו כך, גם כדי שאפשר יהיה לקרוא בנוסח מקוצר, בלא הסטרופות המקהלתיות. ככל קטעי הביניים, גם סטרופות המשנה של השבעות מסומנות בכתב־היד הקדומים, לעתים קרובות מאוד, בשם 'פזמון'.

סטרופות המשנה המקהלתיות של השבעות מופיעות בכמה צורות. לעתים משמשת את השבעת סטרופת־משנה אחת רפרזיט, הנאמרת כהווייתה שבע פעמים אחרי כל סטרופה ראשית, לבד מן הטור האחרון שלה שמשתנה - כולו או חלקו בלבד - מחטיבה לחטיבה, כדי לקלוט לשון 'מעין החתימות' בסמוך לחתימות. לעתים משמשות את השבעת שתי סטרופות משניות המתחלפות לסירוגין: גם בהן משתנה, כמובן, לשון הטור האחרון, לפי הברכות הצפויות לבוא אחריהן. לעתים קרובות יותר באה בכל חטיבה וחטיבה סטרופה משנית שונה ומיוחדת. במקרים אלה קשורה הסטרופה המשנית אל זו העיקרית ההולכת לפניה בשרשור. תדירות הופעתן של סטרופות המשנה בשבעות ודרכי הופעתן זהות לחלוטין לאלו שראינו בסטרופות הביניים של הקיקלר (לעיל, עמ' 148). ואין פלא בדבר, שהרי סדנה של הפייטנות אחד הוא, ובעיות האירגון של התפילה הציבורית נפתרות במסגרתה בדרך־הטבע בדרכים דומות בסוגי הפיוט השונים.

בשבעות מן הטיפוס האחרון, שבהן מתחלפות המחרוזות המקהלתיות מחטיבה לחטיבה, נתפתח המנהג - כנראה בעקבות דוגמאות קיליריות - שהסטרופות הראשיות של החטיבות יהיו משועבדות לאקרוסטיכונים אלפביתיים, בעוד שהסטרופות המשניות מביאות בראשיתן - כמובן, לאחר מלת השרשור - אותיות המצטרפות לחתימת שם הפייטן. בסטרופות המקהלתיות, המשניות, מעטים בדרך־כלל הקישוטים התבניתיים: פסוקי־מסגרת או פתיחות מקראיות אין בהן כמעט לעולם, ואך לעתים רחוקות משמשת בהן, בראש אחד מטוריהן, איזו מלת־קבע. המעבר מהן אל הברכות בא לעתים בסיומת מקראית.

כפי שצויין לעיל, היקף הסטרופות המעמידות את חטיבות השבעת אינו קבוע והדוגמאות שבידנו מעידות מבחינה זו על אפשרויות רבות למדי. גם היקף הסטרופות המשניות אינו קבוע, ואף הוא נע מהיקף מצומצם של שני טורים להיקפים נרחבים יותר של שיש־שבעה טורים. ואולם הסטרופה המשנית כמעט תמיד קצרה יותר מן הראשית, אם במעט ואם בהרבה.

השבעת נשארה בכל תקופות קיומה והתפתחותה סוג בעל היקף כללי מצומצם. חטיבותיה אין בהן מעולם יותר מסטרופה אחת ראשית וסטרופה אחת משנית. גם אם שתי הסטרופות לא בהכרח קטנות הן, לעולם אין בחטיבה של שבעת לשבת יותר משתי מחרוזות אורגניות (אבל עיין להלן, עמ' 383).

שבעתא מְקַהֲלִית לְדוּגְמָא

השבעתא שלהלן מיוחסת לינני, והיא בוודאי קדומה מאוד. היא נכתבה לשבת 'שמעו' שהיא השנייה משלוש שבתות-הפורענות. הקומפוזיציה מיוסדת על הפסוק 'שמעו דבר יי בית יעקב וכל משפחות בית ישראל' (ירמיה ב ד) שהוא פסוקה הראשון של הפטרת השבת האמורה. הסטרופה הראשית בכל חטיבה עשויה שישה טורים, הסטרופה המשנית, המקלהלית, היא רפרינית, ועשויה שני טורים: הטור השני בה משתנה לפי הברכות בכל חטיבה וחטיבה. הסטרופות הראשיות מביאות באקרוסטיכון שבע אותיות של א"ב הפוך (תשר"ק): ת-ע.

שמעו תּוֹכַחַת מְגִלָּה
קְרֹאֵי נַחֲלָה וּסְגָלָה
הַקְּשִׁיבוּ, יְשִׁישֵׁי עֲגָלָה,
עַד לֹא תִלְכוּ בְּגוֹלָה;
עֲזֹנְכֶם כִּי נִתְּגַלָּה 5
פָּנֵי אֵל אֲשֶׁר בְּסִינֵי נִגְלָה!

שמעו שמוע מלתי
ואגן עליכם במגנתי.

[ברוך אתה יי מגן אברהם]

דְּבַר יֵי שׁוּטְטוּ וּבְקֶשׁוּ,
10 וְלֹא תַעֲזֹנְנוּ וְלֹא תִנְחָשׁוּ
אִם תִּדְרָשׁוּהוּ – תִּדְרָשׁוּ
וְהִמּוֹן צְרִיכֶם תִּנְגָּשׁוּ;
וְאִם תַּעֲזֹבוּהוּ – תִּנְרָשׁוּ
וּבְצִהָרִים כְּעֹר תִּמְשָׁשׁוּ

* 1 מגלה: גלויה (משלי כו ה).

2 קרואי נחלה וסגלה: אתם, בני ישראל.

3 ישישי עגלה: זקני הסנהדרין שהיתה יושבת כמין חצי גורן עגולה (סנהדרין ב ג).

10 ולא תעזנו וכו': ואל תלכו לבקש הדרכה מן הקוסמים (ויקרא יט כו).

11 תדרשוהו: את הקב"ה.

12 תנגשו: תדחפו, תנצחו.

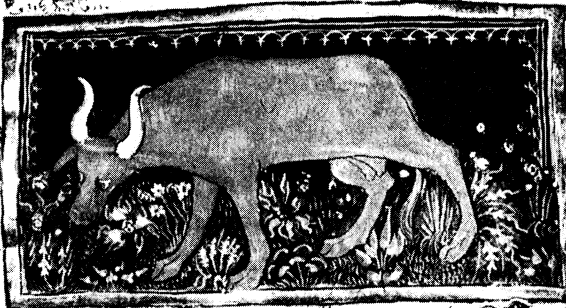
שמעו שמוע מלתי
ואזיל לכם טל תחיתי
15
[ברוך אתה יי מחייה המתים]

בית רכבים, התבוננו,
ושמרו ותתחוננו
חקי תורה שנו
בטח תקנו ותתלוננו
20 ואם תקוצו ותתאוננו
תמור גילה במקר תקוננו
שמעו שמוע מלתי
ואתקדש בעז בעדתי
[ברוך אתה יי האל הקדוש]

25 יעקב קראתיה בצדק,
אהבת רשע ותשנא צדק
בעיר אשר בה ילין צדק
אין אלי קורא בצדק!
מקום הרשע שמה הצדק
30 כי אין עושה משפט וצדק
שמעו שמוע מלתי
ותתענגו בזאת מנוחתי
[ברוך אתה יי מקדש השבת]

וכל צווי התורה
השילכו לאחור ואין תורה

-
- 17 בית רכבים: כינוי לישראל.
18 ושמרו: את מצוות ה'. ותתחוננו: ותשאו חן לפניו.
20 תקנו: תשבו.
21 תקוצו: במצוות.
22 תמור: במקום.
26 אהבת וכו': ואילו אתה עשית הפך מה שביקשתי.
27 בעיר וכו': בירושלים (ישעיה א כא).
29 מקום וכו': המקום שבו הרשע נחשב צדק.
32 בזאת מנוחתי: בירושלים, בבית המקדש (תהלים קלב יד).
34 ואין תורה: איכה ב ט.

אֵלֶּם

אשר בר דבקה הפעם ורצית לעזקה להגדלה מר
מרגש מיהודה ביאר ארובה ועמיקה להם באהב לו
לחשיקה סביר בציאר להחזקה גם היא בריא
מחזקה סתקה וסתנא נחקה פעמו בלי לשקה
אשרי מי זאת סתמזקם סתרה זאת סתתח סתמזקה
קדוש

1 מעים עביר לעברה
2 והם באמורה סתנא
3 רכל לזקה רצקה
4 לער בלי לעלמה
5 סני ישר נטמה
6 והארץ הנטמה
7 פה להארץ לער קדוש
8 בנקות ונטמה סתנא
9 למעלה לוקה להחזקה
10 עוד בלי להאטימה
11 אשר בכל פה נטמה
12 סתנאכל כלב אחר
13 כשכרס לשר שטב אחר
14 וכדקה מל פטמה
15 והוא יצא אמה

1 גם להם א פרה
2 הרה למיזם הרה
3 השור מרם עברה
4 סני יונה קמה
5 יעט בה להחזקה
6 סתקה לשמה
7 ערונה וטמה
8 ומכל סת שלימה
9 לשמה נפש עטמה
10 ולמהל עין עטמה
11 לרצות לשם המינה
12 והגנים כל יתמה
13 כפחה ופחו
14 ולמברו מנהנה
15 הוא קרב אמה

1 רש בער נטרה
2 הוא כרמא סתקה
3 וזה המיכל עתמה
4 וסרון פרה ארובה
5 חסר הנהמה
6 טעמה מנה עטמה
7 זאת חקת החנה
8 וזה ורונה המינה
9 סת חקת וטמה
10 לטח חט אטמה
11 מנהרה טי אחר
12 נקס ורונה מנהרה
13 שטמה ורונה כמה
14 על יד סת נטמה
15 עטמה ורונה

35 כְּהֲנִים חֲמִסוּ תוֹרָה
וְלֹא יָדְעוּנִי תוֹפְשֵׁי הַתּוֹרָה
תִּמְוֹר אֶהְבֶּה שְׁנֵאָה יִתְרָה
עַד כִּסְכָּה צִיּוֹן נוֹתְרָה

שָׁמְעוּ שְׁמוֹעַ מַלְתִּי
40 וְאַרְצָה מִכֶּם שִׁי עֲבוֹדָתִי

[ברוך אתה יי שאתך ביראה נעבוד]

מִשְׁפָּחוֹת פּוֹט וְהָאִיִּים
וְגַם אֲדָמוֹנִים וְכַתִּיִּים
שָׁמוּ אֶת יְרוּשָׁלַיִם לְעֵיִים
כִּי נִשְׁפָּךְ בָּהּ דָּם נְקִיִּים
וְהִגְלוּ כְּהֲנִים וְלוֹיִם
45 עַד יִקְשִׁיב אֵל דְּמַעַת עֲנִיִּים

שָׁמְעוּ שְׁמוֹעַ מַלְתִּי
וְאִיטִיב לָכֶם רַב טוֹב מֵאֵתִי
[ברוך אתה יי הטוב לך להודות]

בֵּית יִשְׂרָאֵל עֲבְרוּ בְּרִיתִי
50 וְנִפְרוּ תוֹרָתִי
לִסְגָּלָה אוֹתָם הָאֻמְרָתִי
וְגִדְלָתִי וְרוֹמְמָתִי וְהַפְרִיתִי
עַד לֹא נִבְצַע אֻמְרָתִי
וְתִרְדְּפוּ מִקְרִיתִי

שָׁמְעוּ שְׁמוֹעַ מַלְתִּי
55 וְתִשְׁאוּ שְׁלוֹם בְּרַכְתִּי
[ברוך אתה יי עושה השלום]

38 כִּסְכָּה וכו': על-פי ישעיה א ח.

40 שִׁי עֲבוֹדָתִי: מתנות קרבני.

41 פוֹט וְהָאִיִּים: אוֹמוֹת־הָעוֹלָם.

53 נִבְצַע אֻמְרָתִי: איכה ב יז.

שבעתות החג

השבעתות המיועדות לעטורן של עמידות חג שונות בכמה פרטים מאלו המכוונות לעמידות של שבת, אף כי אין השינויים הללו גדולים יתר על המידה. שבעתות החג הן כמעט תמיד 'פשוטות', כלומר אין בהן קטעי מקהלה. חטיבותיהן עשויות סטרופה אחת בלבד, בדרך-כלל מרובעת, אך לעתים בעלת היקף קצת יותר גדול. תכונה זו, שהיא מפליאה לכאורה, קשורה בוודאי בתכונה שנייה שמיחדת את שבעתות החג, והיא – התרחבותן בחטיבתן הרביעית: שבעתות אלו מוותרות על חוק הסימטריה המפעיל את היצירה הפייטנית לסוגיה ולדורותיה (עיין לעיל, עמ' 60), כדי לתת תיקון מועדף לברכה הרביעית של העמידה, היא ברכת 'קדושת היום'. חטיבת הפיוט המעטרת ברכה זו בשבעתות החג נקראת 'גוף' (בשם זה מתכנים לעתים קרובות למדי בכתבי-היד של הגניזה, כנראה בדרך של הכללה מוטעית, גם שאר קטעים א־סימטריים המשתלבים בקומפוזיציות סימטריות).

הברכה הרביעית בעמידות הימים-הטובים היא ברכה חגיגית מובהקת: הבלטתה במסגרת התפילה המפוייטת היה לה בוודאי צידוק ליטורגי מלא. ברם, כאן השפיעה על הפייטנות עובדה נוספת, והיא – שנוסח-הקבע של הברכה הרביעית במנהגי ארץ-ישראל הקדומים הכילה צרור של פסוקים מלוקטים מענייני החג. הטיפול הסימטרי והרגיל בברכה זו היה בהכרח מביא להשמטת הפסוקים הללו מן התפילה, דבר שהפייטנות לא רצתה בו. לפיכך קיבלו הפסוקים הללו מעמד של פסוקים ליטורגיים, כדיון פסוקי הקדושה וכדיון הפסוקים שבברכת הגאולה שחרית וערבית: הקטע שנועד לעיטורה של הברכה 'נשבר' לכמה קטעים, כדי לתת להם תיקון פיוטי נאות.

כאמור לעיל (עמ' 56), נראה על-פי כתבי-היד שבידנו שהברכה החגיגית של עמידות החגים, שהיתה נדירה ורבתי-יוקרה, הותירה עקבות לא-מעטים בתפילה המפוייטת. עם סיום הקריאה המפוייטת של הברכה השלישית לא פתחו החזנים מיד בקריאת ה'גוף', אלא הקדימו לה פסקה ארוכה יחסית מנוסח-הקבע ('אתה בחרת בישראל עמך מכל עם, זרע ישורון רצית מכל לשון, ותגישם לפני חורב, ותקרבם באהבה סביבות הר סיני, ותתן להם משפטים ישרים ותורות אמת, חוקים ומצות טובים אשר יעשה אותם האדם וחי בהם'). כיוצא בזה, כנראה, גם בסוף ה'גוף': הברכה הרביעית לא נאמרה מיד אחרי המרכיב האחרון של הגוף, אלא קודם-לכן נאמרו עוד כמה פסקאות מנוסחה הקבוע של הברכה. נמצא שהתפילה המפוייטת חסה על קטעי הקבע של הברכה הרביעית בעמידות החג גם באותן פסקאות שאינן פסוק; כל-שכן על הפסוקים עצמם.

דרך טיפולם של הפייטנים בפסוקים שבתוך הברכה הרביעית לא היתה אחידה. בכל שבעתות החג שבידנו פותח ה'גוף' בקטע גדול יותר השובר את הסימטריה של חטיבות השבעתא, אינו נענה בדרך-כלל לחוקי התבנית שלהן, מביא לרוב סממני-תבנית אחרים ומעמיד לעתים קרובות אלפבית עצמאי. בסופו, לאחר המלה 'כתוב',

בא הפסוק הראשון מפסוקי הברכה הרביעית. מכאן ואילך משתנים מנהגי הפייטנים. יש שבונים יצירתם מתוך הנחה שאר פסוקי הברכה יאמרו ברצף אחרי הפסוק הראשון, בלא שיוקדמו להם מבואות פיוטיים נוספים, ויש שכיוונו פסקאות פיוט, קצרות בדרך-כלל, גם לעיטורם של שאר הפסוקים או של מקצת מהם. הרוב המכריע של הפייטנים בתקופה הקלאסית העמיד, על כל פנים בשבעות של שלוש הרגלים (פסח, שבועות וסוכות), קטע פיוטי נוסף, לבד מן הקטע הראשון, לכבוד הפסוק האחרון שבברכה (דברים טז טז: *שְׁלוֹשׁ פְּעָמִים בַּשָּׁנָה יִרְאָה כָּל זָכוֹרָהּ וכו'*). שלא כשאר הפסוקים שבברכה זו, המשתנים לפי החגים, עומד פסוק זה קבוע בכל עמידות שלוש הרגלים, לפיכך זכה לתשומת-לב מיוחדת בתפילה המפוייטת, גם במקומות שבהם לא פייטו המשוררים את שאר הפסוקים שלפני כן, לבד מן הראשון. נמצא שהגוף בשבעות החג מורכב כמעט תמיד משני קטעי-פיוט לפחות, אך לעתים יש בו יותר. בין כך ובין כך אין שבעות החג שבעות 'מורחבות' במובן המדעי של המלה, שהרי חלקי-הגוף צמודים תמיד אל תחנות ליטורגיות מוגדרות, ממש כקטעי החטיבות שלפני הגוף ושלאחרי הגוף, אבל הן שבעות א־סימטריות.

בקצת מקומות לכל הפחות התייחסה הפרקטיקה הליטורגית אל הגופים בהסתייגות, משום שמצאה אותם מטשטשים במידה ניכרת את נוסח-הקבע של הברכה החגיגית. אף-על-פי שקטעים ממנה נותרו ממילא בתפילה המפוייטת, דומה היה בעיניה כאילו אין היא מובלטת דו-הצורך, ועל-כל-פנים לא כדי כך שהרכבה והיקפה האמיתיים יומחשו כיאות. לפיכך הונהג במקומות הללו שיהיו קוראים שבעות של חג בהשמטת הגוף. השמטת הגוף לא פגעה בשלמות השבעות; להיפך, היא נעשתה על-ידי ההשמטה סימטרית לחלוטין. מנהג זה, המשתקף בהרבה כתבי-יד שבגניזה, נראה שלא השפיע בתקופת הפייטנות הקלאסית על המשוררים: שבעות החג נכתבו כנראה תמיד שלמות, יחד עם גופיהן.

בקצת שבעות של חג קלאסיות, לא-מרובות, מצאנו את החטיבות האחרונות של הקומפוזיציות מתארכות קמעה, לעתים אפילו כדי שיעור כפול מן החטיבות הרגילות שלפניהן. תופעה זו קשורה בנטייתן של הפייטנות בכלל להרחיב, אם במעט ואם בהרבה, את קטעי-הסיום של הקומפוזיציות (עיין לעיל, עמ' 63). הנטייה ניכרת בעיקר דווקא בשבעות החג, לפי שבהן מופר ממילא המאזן הסימטרי של החטיבות מכוח הגוף. הסימטריה של החטיבות בשבעות השבת מגובשת הרבה יותר.

שבעות החג מצטיינות בקישויות מרובה. פתיחות חטיבותיהן מעוטרות בפסוקי-מסגרת (לעתים בפתיחות מקראיות), ויש בהן שימוש נרחב במלות-קבע, המציינות בדרך-כלל, בראש אחד הטורים, את המועד שהשבעות נועדה לעטרו ('בפסח'; 'בסוכות'; 'בשמיני-עצרת' וכדומה). גם הסיומות המקראיות שכיחות למדי בשבעות החג. כפסוקי-מסגרת נבחרים בשבעות החג בהעדפה המקראות שיש בהן שש תיבות, שהרי בראש קטעי הגוף (ובכלל זה גם הראשון שבקטעים) אין מציבים בדרך-כלל מלה מפסוק המסגרת.

בתקופת הפייטנות הקלאסית היתה שבעתת החג סוג אהוב. הפעילות היוצרת היתה עניפה בתחומה, על-כל-פנים הרבה יותר מאשר בתחום שבעתות השבת.

השבעתא המורחבת / שבעתות הטל והגשם

שבעתות הטל והגשם הן קומפוזיציות מורחבות במובהק; בסוג השבעתא אין עוד כדוגמתן. התהוותן קשורה בחובה ההלכתית המוטלת על כל מתפלל שיהא מזכיר בכל העמידות שהוא חייב באמירתן גבורות גשמים בימים שבין שמיני-עצרת ליום ראשון של פסח, וגבורות טללים בימים שבין יום-טוב ראשון של פסח לשמיני-עצרת (עיין לעיל, עמ' 27).

לפי ההלכה הקדומה נעשית התחלפות ההזכרות בשני הימים הנ"ל בעמידת המוסף. השבעתא שנועדה לעטר תפילה זו זכתה לפיכך לעיצוב מיוחד, רחב יחסית, ולא תמיד רק יחסית, בהיקפו. ההפלגה שהפליגו פייטנים בציגונה של התרחשות ליטורגית פשוטה זו קשורה כנראה בתפקיד הבולט שניתן בעניין זה לחזן בספרות התלמודית, ובעיקר בתלמוד הירושלמי (תענית פרק א הלכה א, דף ס"ג ע"א). לפי חז"ל תלויה התחלפות האזכרות בשליח-הציבור, ויחיד אינו רשאי להחליף טל בגשם וגשם בטל קודם ששמע את החזן עושה זאת בעמידות המוסף של הימים הנזכרים. בין כל המנהגים הקשורים בתפילה לא מצאנו עוד מנהג ששימושו יתלה במקורות הקדומים בצורה בולטת כל-כך בשליח-הציבור. והרי הם פייטנים היו; אין פלא איפוא שהבליטו את תפקידם ביצירתם.

שבעתות הטל והגשם שבעתות חג הן, ושלדן כשלד שבעתות החג. יש בהן שש חטיבות פשוטות, לא מקהלתיות, וגוף מחולק לכמה חלקים - הכל כשבעתת חג רגילה, כולל קישוטי-התבנית והנהוגים בשבעתות. המיוחד את שבעתות הטל והגשם משאר דגמי הסוג היא התרחבות חטיבתן השנייה, זו המכוונת לברכת המחיה, שהיא-היא מקום ההזכרות. חטיבה זו נפתחת - ממש כמו שמצאנו בקדושתאות לכבוד הקדושה - לקלוט מספר קטעי פיוט שעיקר ענינם בנושא הטל או הגשם. כנהוג בכל סוגי הפיוט המורחבים (עיין לעיל, עמ' 70), מופיעה גם בשבעתות הטל והגשם החטיבה השנייה במקומה כהוויתה הסימטרית, כאילו אמורה היא באמת להעביר אל ברכת מחיה-המתים, אף-על-פי שאל-נכון אין היא אלא פתיחה בלבד להרחבות המשתלשלות ממנה ואילך. כמות קטעי ההרחבה, היקפם ותבניתם אינם קבועים, וכדין ההרחבות בכל מקום - הכל מסור בזה לרצונו של הפייטן ולהכרעתו. אבל, שוב כדין ההרחבות בכל מקום, גם בשבעתות הטל והגשם נקבעו נוהגים שפייטנים קדומים, וגם מאוחרים, היו מקפידים על שמירתם.

בדרך-כלל פותחת חטיבת ההרחבות ב'רשות'; קטע פיוטי מקיף וסטרופי, שהפייטן מבקש בו השראה מן המקום והרשאה מן הקהל להרחיב. כבכל מקום בפייטנות הקלאסית (עיין לעיל, עמ' 142) מסתיימת הרשות בפסוקים, שהאחרון בהם הוא 'ברוך אתה

יי למדני חוקיק'. כפי שצויין לעיל (עמ' 174), מקומן הטבעי של הרשויות איננו בראשי הקומפוזיציות אלא בראשי ההרחבות. ואכן כך מצאנו בשבעות הטל והגשם, עוד למן התקופה הקדם-קלאסית. מעולם לא מצאנו ירשות לשבעתא:

אחרי הרשות בא קטע פיוטי ארוך, הקרוי בכתבי-היד הקדומים לעתים קרובות 'סדר' או 'סדרא' או 'סדר עולם' או 'סדר יצירה'. עקרונית נועד פיוט זה, כמשתמע משמו, לספר בגבורות הבורא במעשה בראשית ובתולדות ישראל, בזיקה קרובה או רחוקה, ממשית או סמלית-מושאלת, אל ענייני הטל והגשם. ובאמת כך מצאנו ברוב הקומפוזיציות הקדומות. ואולם במאחרות יותר אין הנושא מתממש תמיד.

לאחר קטע זה בא פיוט מקיף, בדרך-כלל מקיף מאוד, שאף הוא קרוי לעתים 'סדר' או 'סדרא' סתם, ולעתים (כנראה בשמו המלא) 'סדר פסוקים' (עיין גם לעיל, עמ' 172). קטע זה יחודו בכך שהאקרוסטיכון שלו נקטע לעתים מזומנות, אם אחרי כל סטרופה ואם אחת לשתי סטרופות, הקשורות לעתים בשרשור, על-ידי פסוק אחד, או כמה פסוקים שבאים ברצף. המקראות מזכירים עניינים של טל או של גשם, והם מלוקטים ממקומות שונים. כמה פייטנים שמרו על סדר מסויים והביאו בזה אחר זה מקראות מן התורה, מן הנביאים ומן הכתובים (לעתים לפי סדר שונה: תורה, כתובים ונביאים). כנראה לפי דוגמאות קיליריות נהגו הפייטנים לפתח בקטע זה דיון משולב בכמה נושאים קבועים (עיין לעיל, עמ' 110) כגון המזלות, החודשים, שבטי ישראל ואבני-החושן. אין לדעת מהיכן נקבע המנהג לשלב פסוקים בקטע פיוטי זה. אפשר שמקור המקראות בלשון כלשהי של נוסחת-קבע שבה היו מציינים את החלפת ההזכרות במקומות ובזמנים שבהם לא אמרו תפילה מפויטת במוספי שמיני-עצרת ויום-טוב ראשון של פסח. אמנם, נוסחאות-קבע כאלו לא נשתמרו בידנו, אבל קשה לשער שבימי-קדם לא היו כאלה. לפי זה קרובה דרך התהוותם של 'סדרי הפסוקים' שבשבעות הטל והגשם לדרך שבה נהוג, כמשוער, סדרי הפסוקים בקדושתאות ימי-הכיפורים (לעיל, עמ' 172).

לאחר סדר הפסוקים מובאים כמה פיוטים קצרים יותר, פשוטים בתבניתם, מטיפוס פיוטי הרהיטים בקדושתאות. אבל אלו שבשבעות הטל והגשם אין בדרך-כלל כותרות בראשם. מספרם מתחלף מקומפוזיציה לקומפוזיציה. אחרון הקטעים הללו מסתיים בפיסקה קצרה של נוסח פרוזאי, שהוא אולי שריד מתפילות הטל והגשם הקדומות שנאמרו, כמשוער, שלא במקום פיוט ('שאתה הוא יי אלהינו משיב הרוח ומוריד הטל' או 'ומוריד הגשם'). מיד לאחר-מכן נאמרת הברכה השנייה, אחרי-כן חטיבת הפיוט השלישית והברכה שלאחריה, הגוף והברכה שלאחריה, ולבסוף חטיבות הפיוט של שלוש הברכות האחרונות. השבעתא המורחבת חוזרת להיות שבעתא לכל דבר.

מבנה ההרחבות בשבעות הטל והגשם תואר כאן בצורה סכימאטית, ויש בעניין זה שינויים משבעתא לשבעתא. מנהגי התפילה המאוחרים השמיטו מן הקומפוזיציות הקדומות את קטעי ההרחבה האחרונים שנראו בעיניהם פשוטים מדי בתבניותיהם. כן השמיטו מקצת מן הקהילות, כפי שכבר נאמר, גם את כל חטיבות השבעתא שנועדו לבוא אחרי ההרחבות. מוספי הטל והגשם נאמרו איפוא בדרך הקדושתאות בערך,

עד קרוב לסיום ברכתם השנייה בנוסחים פיוטיים, ומשם ואילך בנוסח הקבע. אמת, הפרקטיקה הליטורגית לא השפיעה בזה על הפייטנות בתקופה הקלאסית: אף-על-פי שבגין המנהג הזה נעלמו כמה גופי שבעתות של טל וגשם, לא מצאנו עדיין אפילו שבעתא אחת כזאת שלא נכתבה מלכתחילה בשלמותה.

בקומפוזיציות הטל והגשם השקיעו הפייטנים הקדומים, ולא רק הם, את מלוא כוחם היוצר. שלא כבשאר השבעות, כולל בדרך-כלל גם שבעות החג, הקפידו המשוררים לשכלל את יצירותיהם אלו, הן מצד תבניתם והן מצד לשונם, והתאמצו להוכיח בהן חוש קומפוזיציוני, השראה וכוח-עיצוב מעולים. ענייני הטללים והגשמים היו קרובים אל לבם של פייטני ארץ-ישראל, לפי שקהלם, ולעתים אפילו הם עצמם, עסקו עדיין מן-הסתם בעבודת-אדמה וזקוקים היו לרחמי שמים בשביל לשבוע לחם ובשביל לפרנס את ביתם. זיקה ישירה אל חיי עובדי-האדמה ניכרת, לעתים קרובות, בקטעי הטל והגשם. התמונה הניתנת בהם מחיי היומיום של האיכר היושב על אדמתו, על תקותיו וחרדותיו, רבת-רושם היא לעתים בפרטיה המגוונים.

שבעתות ההבדלה

בעמידות ערבית של ימות-החג שחלו להיות אחרי השבת, מחייבת ההלכה לומר פיסקת תפילה מיוחדת שבאה לציין את ההבדל בין קדושת השבת המסתיימת לבין קדושת החג המתחיל. פיסקה זו, 'ההבדלה', שולבה בארץ-ישראל הקדומה בברכת ההודאה (עיין לעיל, עמ' 28), והיא נאמרה בוודאי, כדין כל פיסקאות 'מעין המאורע' בלשונה הקבועה גם כשהעמידה שבה נכללה נאמרה בצורה מפוייטת. אף-על-פי-כן מצאנו כמה שבעתות של פסח ושל שבועות (שאר החגים אי-אפשר שיחולו אחרי השבת) שבהן ניתן ציון לפיסקת ההבדלה על-ידי קטע פיוטי מיוחד המרחיב את החטיבה השישית, זו המכוונת לברכת ההודאה. קשה לדעת אם הקטע נועד לבוא במקום פיסקת הקבע או שמא כמבוא פיוטי לה. לפי כתיב-היד שבידינו נראה שההנחה הראשונה היא הנכונה. יש לציין שאף בשבעות אלה עומדת לפני הקטע המציין את פיסקת ההבדלה 'חטיבה שישית' פיקטיבית, דומה בדיוקנות סימטרית לשאר חטיבות הקומפוזיציה, ונראית כמו מתכוונת להעביר לפי תומה לברכה שצפויה לבוא בסופה. רק לאחר-מכן באה פיסקת ההבדלה, ובסופה, אחרי שרשרת פסוקים קצרה - הברכה השישית עצמה. כיוצא בזה מצאנו, כזכור, בכל הקומפוזיציות שבהן נשברת הסימטריה הבסיסית של היצירה באחת החטיבות בשביל לקלוט קטעי הרחבה (עיין לעיל, עמ' 70).

יש להניח שהשימוש בשבעות מטיפוס זה לא היה מרובה.

קרובות הי"ח

גאותה של היצירה הפייטנית בתקופה הקלאסית הביאה את השירה עד-מהרה גם אל תפילות ימות-החול. התפתחות זו, שעליה יש לנו הרבה עדים בגניזה, מסמנת בוודאי שלב אחרון בכיבושה של הפייטנות. שלב זה אי-אפשר להעלותו על הדעת אלא בתקופה שבה כבר נתמלאו כל תפילות החגים והשבתות פיוטים עד גדותיהן. אמת, בין ימות-החול ישנם גם ימים מצויינים מאוד, שבוודאי נתעטרו בקרובות י"ח בתקופה קדומה, כגון תשעה באב ופורים, ואין צריך לומר ראשי-החודשים, חנוכה וחול-המועד, שבהם הכילה עמידת השחרית קדושה. ימים אלה ודאי זכו בקומפוזיציות פיוטיות בתקופות קדומות מאוד. אבל תוך זמן לא-רב נזקקו פייטנים גם לתפילותיהם של ימות-החול הרגילים בשביל לעטרן בקרובות, ובכך הציבו לסוג גבול אחרון שמעבר לו אין מאומה. התפתחות זו מאוחרת היתה, ואין ספק שלא הקיפה הרבה קהילות וגם לא התמידה זמן רב.

קרובות הי"ח הרגילות שהגיעו לידנו אינן מרובות, אבל הופעתן בין קטעי הגניזה אינה נדירה. מפני פשטותן המיוחדת והיקפן המצומצם בדרך-כלל קשה מאוד לקבוע את גילן. לעתים הן נראות קדומות מאוד, אבל רושם עתיקותן אפשר שהוא נובע מניסוחן החסכוני.

עקרונית קרובת הי"ח היא סוג פשוט, ובכך היא דומה לשבעתת השבת. היא עשויה שמונה-עשרה 'חטיבות', המכוונות ל"ח הברכות של עמידות החול לפי מנהגיה הקדומים של ארץ-ישראל (עיין לעיל, עמ' 26). כמעט כל קרובות הי"ח שבידנו, כולל אלו שנכתבו בידי פייטני חוץ-לארץ בתקופה מאוחרת יותר, עומדות על י"ח חטיבות בלבד ואין בהן תיקון פייטני לברכת 'את צמח דוד' של בני חוץ-לארץ. אף דבר זה יש בו כדי להעיד על עוצמתה של המסורת הפייטנית ביצירתם של משוררינו הקדומים. העובדה שברוב בתי-הכנסיות המאוחרים, מן הסתם גם בארץ-ישראל, כבר נאמרו בעמידה תשע-עשרה ברכות, לא השפיעה הרבה על הפייטנות היוצרת. פייטנים מאוחרים הוסיפו לעצב לקרובותיהם, כדוגמת היוצרים הקדומים, שמונה-עשרה חטיבות בלבד; את ברכת 'את צמח דוד' שילבו במקומה, בנוסחה הקבוע. מעטות מאוד קרובות הי"ח שהן קרובות י"ט, והן, בחלקן, קדומות מאוד; הן שייכות לתקופה שבה טרם גובש סופית היקפה המסורתי של קרובת הי"ח הסטנדרטית.

קרובת הי"ח מצטיינת, כאמור, בפשטות גמורה מצד בניינה. ל"ח חטיבותיה זיקה ישירה לחלוטין אל הברכות שבסופן; כל חטיבה רומזת בסופה, בלשון 'מעין החתימה' לברכה האמורה לבוא אחריה. החטיבות בקרובות הי"ח לימות-החול קצרות מאוד, לעתים קרובות אין בהן אלא כדי טור אחד או שני טורים. ברוב המקרים הן מסודרות באלפבית שוטף המגיע עד אות צ' ונקטע. לעתים משלימים הפייטנים את הא"ב של קרובתם בחטיבה האחרונה, בראשי התיבות שבתוכה. שיטה זו, שלפיה מביאה יצירה

קומפוזיציונית אלפבית קטוע, כשיעור המתחייב ממספר מרכיביה, כבר ראינו דוגמתה בשבעות השבת (לעיל, עמ' 184).

קרובת הי"ח הפשוטה חשופה בדרך-כלל מכל קישוט תבניתי; לעתים רחוקות בלבד היא מיוסדת על פסוק-מסגרת או יש בה סיומת מקראית. לפעמים מצאנו בה נושאי-קבע, שמרכיביהם נזכרים בחטיבותיה כפי סדרם. לפעמים מופיעות בה גם מלות-קבע. לפיתוח נרחב יותר זכו קרובות הי"ח שנועדו לציין בימות-החול מאורעות מיוחדים בחיי הפרט, כגון חתונות ומקרי-אבל. קרובות אלו עשויות בדרך-כלל בתבניות נרחבות יותר; חטיבותיהן עומדות על-פירוב על סטרופה מרובעת אחת. גם קישוטי התבנית שכיחים בהן למדי.

בדרכים דומות עוצבו גם הרבה קרובות י"ח לימות-החול המצויינים, כגון לפורים ולימות-הצום 'הקטנים' (צום גדליה, תענית אסתר וסתם תעניות ציבור) ולעתים אף קרובות לימות-הצום הגדולים (עשרה בטבת, שבעה-עשר בתמוז ותשעה באב). הקרובות האלו באות להבליט את ענייני הימים שלמענם נוצרו - זיקתן אל ענייני התפלה ואל הברכות שבאות בהן מועטת, ולעתים רק סמלית. כנגד זה מתרבים בהן קישוטי הצורה. קרובות הי"ח לימות-הצום הגדולים, בעיקר לתשעה באב, אך לעתים גם לשבעה-עשר בתמוז - וכן מקצת מקרובות פורים - זכו לעתים לעיצוב מקהלתי, בדרך השבעות המקהלתיות שאת תבניתן סקרנו לעיל (עמ' 188). מעולם לא מצאנו דוגמתן בקרובות הי"ח לימות-החול הרגילים. בקרובות אלו עשויה כל חטיבה שתי סטרופות, אחת ראשית, בדרך-כלל מקיפה יותר (עד שמונה טורים לערך), ואחת משנית, מקהלתית, כמעט תמיד קטנה ממנה (עד שישה טורים לערך). בדוגמאות שהגיעו עד כה לידנו, לבד משריד של קרובת י"ד לתשעה באב של ינאי, מחרוזות-המשנה מתחלפות מחטיבה לחטיבה והן צמודות אל הסטרופות הראשיות שלפניהן בשרשור. כל התכונות שצינו אותן במחרוזות המקהלתיות של השבעות מופיעות, כמובן, גם כאן: האלפבית וסימני התבנית של הסטרופות הראשיות אין להם המשך בסטרופות המשניות; אלו מביאות בדרך-כלל בראשיתן, אחרי מלות השרשור, את חתימת הפייטן, ולעתים יש בהן סממני-תבנית מיוחדים, עצמאיים, החוזרים בקביעות בכל סטרופות-המשנה. לעולם אין בחטיבותיהן של קרובות הי"ח יותר משתי סטרופות, אחת ראשית ואחת משנית. גם בכך דומה קרובת הי"ח לשבעתא.

בקרובות הי"ח המקהלתיות, אך בעיקר בקרובות תשעה באב, הפליאו הפייטנים הקדומים לעשות בלהטיהם התבניתיים. היקפן הנרחב יותר של קרובות אלו הציע לפייטנים שטח נרחב למדי להתגדר בו, והם אמנם התגדרו בו לעתים קרובות. לבד מסממני-התבנית הרגילים שהשפיעו על קרובותיהם אלו, שילבו בהן כל מיני נושאים קבועים שאת מרכיביהם עיבדו לפי הסדר, בכל מחרוזות. ימות-הצום הגדולים, וכן גם ימי פורים, טעונים היו תמיד, ובעיקר בימי הפייטנים הראשונים, מטען רגשי רב שביקש להתפרק במסגרתה של התפילה הציבורית. הפיוטים שנועדו להודמנויות אלו מעירים על כך עדות ברורה.